

*Схвалено для використання в закладах дошкільної освіти  
комісією з дошкільної педагогіки і психології  
Науково-методичної ради з питань освіти  
Міністерства освіти і науки України  
(лист ІМЗО від 08.11.2019 № 22.1/12-Г-1054)*

**Рецензенти:**

Г. В. Беленька – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри дошкільної освіти Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка;

І. С. Булах – доктор психологічних наук, професор кафедри теоретичної та консультативної психології, декан факультету психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, заслужений діяч науки і техніки України;

Л. О. Калмикова – доктор психологічних наук, кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри психології і педагогіки дошкільної освіти ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди";

Л. М. Томенко – директор закладу дошкільної освіти № 10 "Любавонька" м. Переяслава-Хмельницького Київської області, заслужений працівник освіти України.

**Експерти:**

Т. І. Піроженко – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології дошкільника Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України;

Л. І. Соловйова – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології дошкільника Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України;

А. С. Шевчук – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної педагогіки, дошкільної та спеціальної освіти Ізмаїльського державного гуманітарного університету, член ВГО "Асоціація працівників дошкільної освіти".

**Лохвицька Л. В.**

Л 68 Скарбниця моралі. Програма з морального виховання дітей дошкільного віку. — 2-ге вид., оновл., зі змін. і доповн. — Тернопіль: Мандрівець, 2020. — 96 с.

ISBN 978-966-944-140-9

Парціальну програму "Скарбниця моралі" впорядковано відповідно до вимог Базового компонента дошкільної освіти. Програма поглиблено висвітлює змістові компоненти, що розкривають питання морального виховання дітей, які представлені в усіх освітніх лініях інваріантної складової: формування етичних уявлень, розвиток моральної свідомості й саморегуляції, гуманних почуттів і емоцій, навичок моральних взаємин із довкіллями та моральної поведінки, моральних якостей тощо.

Для використання в закладах дошкільної освіти та альтернативних формах дошкільної освіти.

УДК 373.2 (073)

Усі права застережено

All rights reserved

ISBN 978-966-944-140-9

© Л. Лохвицька, 2014, 2020  
© ТОВ "Мандрівець", 2020

**ЗМІСТ**

<b>ПЕРЕДСЛОВО .....</b>	5
<b>ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА .....</b>	9
<b>ОРГАНІЗАЦІЯ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ .....</b>	15
Концепція виховання моральної особистості дитини дошкільного віку .....	15
Особливості морального виховання дошкільників .....	29
<b>ЗМІСТ ПРОГРАМИ "СКАРБНИЦЯ МОРАЛІ" .....</b>	36
<b>Молодший дошкільний вік (четвертий рік життя) .....</b>	36
Вікові можливості дитини .....	36
Завдання освітньої роботи .....	37
Тематичні модулі .....	37
Про мораль знати – негараздів уникати .....	37
Дорослих поважати і чесними зростати .....	37
З дітьми дружно жити і їх розуміти .....	38
Довіру виявляти і співпереживати .....	38
Гарних манер набувати і ввічливим ставати .....	38
Добре спровадити .....	39
У злагоді бути – про образи забути .....	39
Себе оцінити і кращим зробити .....	39
Показники моральної компетенції дитини .....	40
<b>Середній дошкільний вік (п'ятий рік життя) .....</b>	41
Вікові можливості дитини .....	41
Завдання освітньої роботи .....	42
Тематичні модулі .....	42
Про мораль знати – негараздів уникати .....	42
Дорослих поважати і чесним зростати .....	42
З дітьми дружно жити і їх розуміти .....	43
Довіру виявляти і співпереживати .....	43

<i>Гарних манер набувати і ввічливим ставати.....</i>	43
<i>Добрі справи творити і завжди їм радіти.....</i>	44
<i>У злагоді бути – про обráзи забути.....</i>	44
<i>Себе оцінити і кращим зробити.....</i>	45
<b>Показники моральної компетенції дитини .....</b>	<b>45</b>
<b>Старший дошкільний вік (шостий рік життя) .....</b>	<b>46</b>
<i>Вікові можливості дитини .....</i>	46
<i>Завдання освітньої роботи .....</i>	47
<i>Тематичні модулі .....</i>	47
<i>    Про мораль знати – негараздів уникати.....</i>	47
<i>    Дорослих поважати і чесним зростати .....</i>	48
<i>    З дітьми дружно жити і їх розуміти .....</i>	48
<i>    Довіру виявляти і співпереживати .....</i>	48
<i>    Гарних манер набувати і ввічливим ставати.....</i>	49
<i>    Добрі справи творити і завжди їм радіти.....</i>	49
<i>    У злагоді бути – про обráзи забути .....</i>	50
<i>    Себе оцінити і кращим зробити.....</i>	50
<b>Показники моральної компетенції дитини .....</b>	<b>51</b>
<b>ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМОВИХ ЗАВДАНЬ .....</b>	<b>53</b>
<i>Орієнтовний перелік методів і</i>	
<i>прийомів морального виховання.....</i>	53
<i>Орієнтовний перелік творів дитячої художньої літератури .....</i>	54
<i>Українські прислів'я і приказки з морального виховання.....</i>	60
<b>ПІСЛЯСЛОВО .....</b>	<b>65</b>
<b>Додаток .....</b>	<b>73</b>
<i>    Словник основних понять із морального виховання дітей.....</i>	73
<i>    Предметний покажчик.....</i>	90
<b>ДЖЕРЕЛА .....</b>	<b>92</b>

## ПЕРЕДСЛОВО

*Моралинки зі скарбниці дошкільнятам,  
щоб могли вони в гармонії зростати.*

Питання моралі, морального розвитку і морального виховання є злободенними для нашої держави, оскільки загальний моральний стан українського суспільства погіршився і потребує пошуку шляхів якнайшвидшої його реабілітації. Здавна український народ ототожнював поняття "мораль" і "виховання". Лише про моральну людину говорили, що вона вихована. Ще давньокитайський мислитель Конфуцій, визначаючи становлення "благородної людини", підкреслював, що важливо дотримуватися загально-прийнятих норм. Адже "людина говорить своїми вчинками, її словам відповідають її справи. У всьому, що вона говорить і робить, керується принципами" [53, с. 73]. На думку філософа, досконалою може бути людина скромна, справедлива, безкорислива, стримана, яка поважає гідність свою й інших людей, любить їх, вважає життя вищою суспільною цінністю; має розвинене почуття обов'язку. Останнє, за Конфуцієм, – це сукупність моральних зобов'язань, що їх гуманна людина добровільно бере на себе й обов'язково виконує. Зокрема, таких: обізnanість, щирість, привітність, шанобливість, справедливість, чесність, уважність, поміркованість, турботливість, чуття міри, самовимогливість тощо. Треба якнайраніше забезпечувати, передусім у молодого покоління, становлення саме такого морального портрета.

Важливим в опануванні норм і правил моральної поведінки є період дошкільного дитинства як етап сенситивності розвитку багатьох сфер і формування основ особистості. Елементарні моральні уявлення і почуття, найпростіші навички поведінки, що їх дитина набуває почасти як спонтанний моральний досвід. Як зазначав Л. Виготський, із "натуральних" мають стати "культурними". Тобто перерости у вищі психологічні функції та становити основу фундаменту для розвитку нових форм поведінки, правил і норм [49, с. 359]. Складність моральних явищ визначає поступове проникнення у їхню сутність. Спочатку діти розуміють їх на емоційному рівні ("добре", "погано"). Згодом поступово починають усвідомлювати, у чому полягає відмінність того чи того вчинку, чим вони зумовлені, і прагнути до позитивних. Одні діти швидше опановують глибину моральних ситуацій, що їх обговорюють, інші – повільніше. Це природно. Адже моральне виховання не просте, і це обумовлюється специфікою психічного розвитку особистості дитини дошкільного віку. Важливо сформувати в дітей моральні поняття й уявлення про моральні норми, які вони використовуватимуть у власній поведінці та у ставленні до навколишніх.

Дорослі прагнуть якнайшвидше і правильно виховати дитину, наклашаючи вето (заборони), позбавляючи її при цьому права вибору, наказуючи:

"Роби так, а не інакше". У такий спосіб вони формують у неї не гуманістичну позицію, а навпаки – єгоїстичну та бездушну.

Водночас маємо ще й таку складність у реалізації морального виховання, як непослідовність і відстеження самими ж дітьми суперечності між встановленими правилами і порушенням їх дорослим. Це спричиняє виникнення такого явища, як "подвійний стандарт", коли, знаючи, як треба поводитися в тій чи тій життєвій ситуації, діти не дотримуються цих правил. Адже так поводилися інші (важливі для них) люди. Тоді у них можуть з'являтися нерозуміння, переживання, докори сумління і, врешті-решт, "викривлене" бачення моральності як такої. Саме моральність як складне новоутворення характеризує особистість щодо її розуміння, прийняття і ставлення до навколоїшніх відповідно до норм моралі.

Для дітей дошкільного віку (особливо молодшого) характерно, що вони не бачать у себе проявів порушення моралі, а помічають це у виключно конкретних випадках і вказують на провину ровесників. Описуючи когось із дітей, вони зазначають, що добрий – це, зазвичай, гарний, розумний, слухняний, але не зазначають таких рис, як чесний, справедливий, відповідальний, чуйний, товариський тощо. Моральний портрет почасті залишається поза увагою. Адже дорослі зосереджуються на "знаннєвоцентричному", а не "дитиноцентричному" підході до виховання. Водночас вони стають безпорадними, коли їхня "добре вихована" дитина не виправдовує очікувань, демонструючи грубість, зухвалість, неповагу до інших тощо. Якщо дитину постійно залякувати безліччю "не можна", то вона виросте неспроможною здійснювати власну моральну саморегуляцію, брати відповідальність за моральний вибір, утратить відчуття усвідомлення моральних цінностей і, врешті-решт, не зможе повноцінно жити.

Батьків і педагогів хвилює питання, що треба робити, щоб виховати моральну особистість, як навчити дітей дотримуватися моральних норм, як пояснити їхнє значення, коли треба починати цей процес тощо. "У чому полягає мистецтво виховання сучасної дитини без крику, штовхання і покарань?" – це фактично питання культування у дітей моральних суджень; розвитку саморегуляції поведінки відповідно до встановлених норм і правил, які мають стати внутрішніми орієнтирами; виникнення емпатійного ставлення до навколоїшніх; становлення моральної свідомості і самосвідомості, формування моральних почуттів тощо.

Саме тому нині одним із найважливіших завдань дошкільної освіти, як зазначено в Базовому компоненті, є "надання пріоритету соціально-моральному розвитку особистості, формування у дітей уміння узгоджувати особисті інтереси з колективними" [1, с. 5]. Моральне виховання (наголошуємо саме на ньому, оскільки у дошкільників нема чіткого розмежування соціальних і моральних норм) червоною ниткою проходить крізь усі освітні лінії інваріантної складової:

- "Особистість дитини" – розвиток моральних почуттів і емоцій, самостановлення і самосвідомості, що сприяють формуванню адекватної особистісно-оцінної компетенції;
- "Дитина в соціумі" – забезпечення морального (доброчесливого) ставлення до дітей і дорослих, що створює умови успішної соціально-комунікативної компетенції;
- "Дитина в природному довкіллі" – формування ціннісного ставлення до природи (мораль екології), що сприяє розвитку природничо-екологічної компетенції;
- "Дитина у світі культури" – привчання до бережного поводження з предметним і художнім світом, що формує предметно-практичну і художньо-продуктивну компетенцію. Ж. Ж. Руссо підкреслював: "Дитину виховують люди, природа, речі" [42, с. 40];
- "Гра дитини" – провідний вид діяльності, під час якого "відпрацьовують" уявлення про моральні норми, через ігровий персонаж передається ставлення, що фіксується діями і вчинками;
- "Мовлення дитини" – "мораль у словах", що сприяє формуванню комунікативної компетенції.

Докладно моральне виховання подане в чинних програмах виховання, навчання і розвитку дітей дошкільного віку, які більшою чи меншою мірою висвітлюють завдання в аспекті їхнього морального зростання: "...створення умов для оволодіння дітьми морально-етичними нормами та способами розв'язування конфліктів і попередження ускладнень, розвиток внутрішньої потреби і звички діяти за законами добра, честі й справедливості, формування здатності бути не лише лідером, але за потреби і старанням виконавцем; здатності захищати свої права, водночас, якщо це потрібно, – поступатися своїми вигодами" [8, с. 17]. Щоб досягти бажаних результатів, реалізація зазначеного має відбуватися на підставі неперервного психолого-педагогічного супроводу процесу морального виховання впродовж усього періоду дошкільного дитинства; інтегровано, оскільки неможливо відокремити цей освітній напрям від інших та обмежитись ізольованим змістовим наповненням; систематично, адже епізодична робота не дасть очікуваних результатів і ґрунтуетиметься на співпраці із міжособистісною взаємодією. Ця вимога передбачає планування і здійснення освітнього процесу в такий спосіб, щоб моральне виховання домінувало невидимо й ненав'язливо (без зайного "моралізування"), дохідливо й переконливо, було невід'ємною частиною усіх моментів дитячого життя. Адже лише так можна сформувати справжню особистість.

Таким чином, специфіка реалізації окреслених завдань полягає в тому, що моральне виховання неможливо здійснювати відокремлено від інших процесів. Адже це постійна і неперервна робота, що є одним цілім у виховній взаємодії між дитиною і дорослим. Означені потреби і труднощі у

моральному вихованні дошкільників слугували підставою для розробки програми "Скарбниця моралі". Вона передбачає формування у дітей усвідомлення й обізнаності, прийняття у внутрішній план дій і продукування назовні через вчинки та поведінку набуття моральних норм, правил і принципів діяльності [22; 26].

Програма містить Пояснювальну записку; блок, що передбачає опис загальних теоретичних підходів до проблеми морального виховання, оскільки це зумовлено потребою обґрунтувати формат подання матеріалу; змістовий виклад власне самої програми за різними віковими групами: молодша, середня, старша, з пропонованими деякими засобами та реалізації, та очікувані результати. Ця програма є спробою узагальнити, структурувати наявний арсенал підходів і змісту морального виховання та викласти його "зсередини" формування "Я-концепції" особистості дошкільника.

Парціальна (тематична) програма – перша ластівка у створенні комплексу навчально-методичного забезпечення щодо психолого-педагогічного супроводу морального виховання дошкільників крізь таку призму наукового погляду. Важливим є не просто знання норм і правил моралі та "виконавське" їх дотримання, а усвідомлення, особистісна потреба їхнього використання впродовж усього життя й постійне поповнення та розширення власної "моральної скарбниці".

Усім, хто опікується дошкільниками, любить дітей і дбає про їхнє зростання, бажаємо успіхів у вихованні морально досконалих маленьких громадян Української Держави.

## ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Дошкільне дитинство – важливий етап у становленні різних сторін особистості. Велике значення в особистісному зростанні має моральний аспект, що забезпечується реалізацією завдань морального виховання. На думку С. Русової, останнє є процесом цілеспрямованого формування в дітей моральної свідомості й відповідної поведінки, а відтак "вироблення характеру", що передбачає таку мету: "бути добрим, чесним не лише прилюдно, поверхово, а бути наскрізь пройнятим своєю правдою і здійснити її активно в житті. Ось куди маємо прямувати з першого часу дошкільного виховання" [42, с. 142]. Це твердження ще раз засвідчує, що моральне виховання не може відбуватись окремо від загальної канви виховного процесу. Нині моральне виховання розглядається в усіх документах, що регулюють дошкільну освіту як одне з основоположних у розвитку і становленні особистості дитини дошкільного віку [40; 5; 45]. Воно здійснюється в різних видах дитячої діяльності, є в усіх формах організації дітей, а тому фактично його нереально відокремити від інших виховних впливів. Таким чином, підгрунтам зазначеного вище є визнання провідного значення морального виховання в дошкільному дитинстві, коли відбувається становлення особистості, формування в неї моральних настанов щодо самої себе, здатності впливати відповідним чином на умови життедіяльності, усвідомлювати своє "Я".

**Мета програми** – виконання вимог, окреслених у Державному стандарті дошкільної освіти (Базовому компоненті дошкільної освіти), що стосуються розвитку моральної сфери особистості дошкільника; визначення завдань і змісту морального виховання дітей дошкільного віку з орієнтуванням на їхні потреби, інтереси та вікові можливості. Це забезпечить підвищення рівня їхньої моральної вихованості.

## Засадничі положення програми

Основоположними у побудові та визначені змістового наповнення стали такі ідеї:

- особистісно зорієнтованого виховного процесу (І. Бех), спрямованого на усвідомлення вихованцем себе як особистості, на вільне і відповідальне його самовираження; з боку вихователя це передбачає зосередження на особистості дитини, потреба вибору і побудови взаємодії між дорослим і дитиною на основі врахування індивідуально-особистісних особливостей розвитку кожного дошкільника, орієнтування на його потреби і потенційні можливості [2];
- індивідуального і диференційованого підходу до дитини (С. Русова, В. Кузьменко), що зосереджує увагу на розумінні неповторності й унікальності кожного вихованця, на врахуванні його індивідуальних особливостей у моральному розвитку під час здійснення педагогічного впливу [42; 17];

- розвивального навчання і виховання (Д. Ельконін, В. Давидов) з урахуванням вікових особливостей і сфер найближчого розвитку (Л. Виготський), що передбачає цілісність і невіддільність навчального та виховного впливів на дитину [60; 51; 49];
  - діяльнісного підходу (П. Гальперін, Н. Талізіна), що дозволяє вирішувати завдання розвитку психічних функцій через використання різних видів діяльності, які характерні для дошкільного вікового періоду; поетапність формування дій [50; 59];
  - системного підходу (А. Макаренко), що полягає в єдності змістового та процесуального складників виховного процесу; взаємозв'язку всіх його структурних елементів (мети, змісту, засобів і методів); цілісності багаторівневого ієрархічного, взаємозалежного, детерміновано відкритого процесу в його постійному розвиткові та саморозвиткові [54];
  - семіотичного підходу (Ж. Піаже, С. Рубінштейн) у моральному вихованні дошкільників, що є науковою основою виховання у них моральних почуттів, формування моральної свідомості, засвоєння основних форм моральної діяльності завдяки технології використання системи культурних знаків і символів (верbalні й неверbalні засоби комунікації) [56; 58];
  - некритичного гуманного ставлення до внутрішнього світу кожної дитини (К. Роджерс) [57];
  - педагогіка співпраці (В. Сухомлинський, Ш. Амонашвілі, Н. Гавриш), що ґрунтуються на міжособистісній взаємодії у процесі виховання, дитина при цьому є рівноправним учасником на основі співдії та співпраці з педагогом [44; 47; 6];
  - педагогіки позитивного виховання (Дж. Грій), що визнає головними інтереси й цінності дитини, які реалізуються через виховання, розвиток самостійності; дорослий надає допомогу щодо самовизначення, під час одночасного встановлення рамок поведінки, за які не можна виходить.
- Усе це для того, щоб сприяти гармонійному розвиткові дитини [62].

Програма створена на підставі вивчення положень і результатів наукових досліджень української психолого-педагогічної думки останніх років. Моральне виховання дітей вивчали з різних позицій, зокрема:

- особливості морального розвитку і становлення моральної свідомості та самосвідомості (О. Галян, О. Кононко, Р. Павелків) [7; 14; 32];
- формування ціннісного ставлення до себе та до інших (Н. Дятленко) [9];
- розвиток моральних почуттів і переживань (В. Котирло, Г. Лаврентьєва, С. Ладівір, І. Лапченко, Т. Піроженко) [20; 19; 21; 34];
- умови формування уявлень про моральні норми (І. Зубрицька-Макота, Т. Поніманська) [12; 37-38];
- становлення моральних форм поведінки (С. Заболоцька, Т. Фасолько) [10; 46];
- стимулювання морального вибору (О. Кошелівська) [15];

- генезис моральних взаємин (Ю. Приходько) [39];
- специфіка моральності у спілкуванні та інших видах дитячої діяльності (Р. Дерев'янко, Т. Поніманська) [52; 37];
- закономірності моральної вихованості (І. Бех, О. Кононко) [2; 14];
- засоби морального виховання дошкільників (О. Кисельова) [13];
- пошук оптимальних шляхів забезпечення співпраці з родинами щодо морального виховання дітей (А. Залізняк) [11] та ін.

## Специфіка програми

Пропонований матеріал відповідає реалізації такого напряму роботи, як моральне виховання дошкільників. Істотною ознакою є те, що він викладений у такий спосіб, щоб відійти від шаблонності та стереотипності, й передбачає наголослення не лише на зовнішньому, а й на внутрішньому складникові процесу морального виховання, що "Йде від дитини". Це чітко простежується в назвах тематичних модулів програми. Обсяг змісту роботи з попередньою віковою групою не повторюється в наступній. Зокрема, дорослі (педагоги і батьки) мають спиратися на попередньо засвоєний матеріал. Характерною особливістю є застосування програмових завдань синхронно (паралельно й одночасно) з реалізацією інших завдань освітнього процесу дошкільників, що викладені в різних чинних програмах і впроваджуються в освітню роботу з дітьми [5; 8; 28; 45]. Матеріал поданий з урахуванням мікрозділових зв'язків (багатофакторно), а також у перехресному та паралельному вигляді (по горизонталі – за рубриками, по вертикалі – за розділами з ускладненням).

## Структура програми

Загальна структура програми передбачає комплексне забезпечення реалізації завдань морального виховання. Це віддзеркалено в таких аспектах: засадничі основи, принципи роботи, завдання та зміст організації освітнього процесу, показники засвоєння програмового матеріалу. Починається програма з "Пояснювальної записки", де викладені й обґрутовані основні орієнтири роботи відповідно до неї.

Наступний вступний теоретичний блок "Організація морального виховання дітей дошкільного віку", в якому висвітлено концепцію виховання моральної особистості дитини дошкільного віку, що ґрунтуються на аналізі психолого-педагогічних досліджень з означеного питання. У ньому також подано загальну характеристику особливостей морального виховання дошкільників, де описано складники його здійснення в умовах роботи закладу дошкільної освіти.

Безпосередня психолого-педагогічна робота з дітьми викладена у розділі "Зміст програми «Скарбниця моралі»". Матеріал ґрунтуються на принципі вікової періодизації (що відповідає поділу за віковими групами): молодший дошкільний вік (четвертий рік життя), середній дошкільний вік (п'ятий рік життя), старший дошкільний вік (шостий рік життя), що відповідає розділам програми. Поданий